

Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: Ιστορία και Πολιτική

Η εξέλιξη της θεωρίας και της πολιτικής του φιλελευθερισμού στη σύγχρονη Ελλάδα δένει σαν κεντρική ιδέα τις αναλύσεις που ακολουθούν. Ο Πάσχος Μανδραβέλης, ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου, ο Αριστείδης Χατζής και ο Αντώνης Κλάψης άνοιξαν μια ζωνρή συζήτηση για επιμέρους πτυχές της πολυκύμαντης ιστορίας του φιλελευθερισμού στη χώρα μας σε εκδήλωση που πραγματοποίησε το Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής στην 6η Διεθνή Έκθεση Βιβλίου Θεσσαλονίκης (28-31 Μαΐου 2009). Οι σκέψεις τους πάνω στο θέμα κατατίθενται στο ειδικό αφιέρωμα που ακολουθεί.

- Πάσχος Μανδραβέλης
- Ευάνθης Χατζηβασιλείου
 - Αριστείδης Χατζής
 - Αντώνης Κλάψης

Φιλελευθερισμός και Τύπος

Πάσχος Μανδραβέλης

Όλοι ξέρουμε, θεωρητικά τουλάχιστον, ότι η φιλελευθεροποίηση αυξάνει τις θέσεις εργασίας. Αυτό είναι μία πραγματικότητα στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης. Πραγματικά! Αν δεν υπήρχε ο φιλελευθερισμός, οι περισσότεροι δημοσιογράφοι δεν θα ήξεραν τι να γράψουν. Αν δεν φτιαχνόταν η καρικατούρα αυτής της ιδεολογίας, δεν θα μπορούσαν να εξηγήσουν όλα τα δεινά του κόσμου.

Διάβαζα πριν μερικές μέρες σε έγκριτη εφημερίδα ότι για τις κακές υπηρεσίες των ΚΤΕΛ φταίει το γεγονός ότι δεν άνοιξε η αγορά στον ανταγωνισμό. Σωστό! Αλλά ποιος φταίει που δεν άνοιξε η αγορά στον ανταγωνισμό; «Σε αυτές τις περιπτώσεις αποκαλύπτεται και η μεγάλη λαθροχειρία που έκαναν οι αντιλήψεις και οι φορείς του νεοφιλελευθερισμού τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα. Διότι, ενώ από τη μία πλευρά ταύτιζαν την απελευθέρωση των αγορών

με τις ιδιωτικοποιήσεις και τη μείωση της παρουσίας του Δημοσίου, από την άλλη διαπλέκονταν με το ίδιο το κράτος και επιζητούσαν την ανοχή του για να συντηρήσουν κλειστές και προστατευμένες από τον ανταγωνισμό τις δικές τους ιδιωτικές αγορές (Η Καθημερινή, 26.5.2009).

Αυτό δεν είναι κάτι καινούργιο. Το έχω γράψει και στο παρελθόν: Για τα ελληνικά Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης ο φιλελευθερισμός είναι κάτι σαν την Τουρκοκρατία, με μόνη διαφορά ότι η τελευταία υπήρξε.

Φταίει για όλα. Σε μια χώρα που στενάζει κάτω από το βάρος του κράτους, που οι πολίτες βλέπουν την αποτυχία του παντού, οι ταγοί της είναι απασχολημένοι να μας προειδοποιούν για τα δεινά της αγοράς. Έτσι, αν μεταναστεύσει μία ιδιωτική επιχείρηση; Ο νεοφιλελευθερισμός φταίει. Χρεοκοπεί η κρατική Ολυμπιακή; Πάλι ο νεοφιλελευθερισμός φταίει. Καταρρέει το κρατικό σύστη-

περιοχές της παγκόσμιας σκέψης είναι terra incognita για το ελληνικό κοινό.

Η έλλειψη βιβλιογραφίας συντηρητικών, φιλελεύθερων ή νεοφιλελεύθερων στοχαστών (είναι εκπληκτικό πόσο οξύμωρο ακούγεται στην ελληνική γλώσσα ο όρος, π.χ., «συντηρητικός στοχαστής») αντανakλά μία γενικότερη στάση της Κεντροδεξιάς απέναντι στον πολιτικό διάλογο και στο πολιτικό γίνεσθαι. Έχει ιστορικές ρίζες και απτά πολιτικά αποτελέσματα. Το Κέντρο

πολιτικής αντιπαράθεσης, πέρα από εκείνο των ιδεών και δεν είχαν άλλο μηχανισμό παραγωγής στελεχών πέρα από τους μαζικούς χώρους και τις κομματικές διεργασίες – με όλες φυσικά τις αγκυλώσεις της σταθινικής παράδοσης. Ο λόγος τους είχε ιδεολογικό υπόβαθρο και πολιτική επεξεργασία.

Όταν το 1981 κερδίζει το ΠΑΣΟΚ, η Δεξιά χάνει και το μηχανισμό παραγωγής στελεχών της και τον όποιο πολιτικό λόγο είχε – πολιτικός λόγος ο οποίος απέρρεε μόνο από τη διαχείριση του κράτους. Μην έχοντας ένα ισχυρό φιλοσοφικό υπόβαθρο για να αρθρώσει νέα πολιτική πρόταση, αρχίζει να αναλώνεται σε ένα λόγο αντι-ΠΑΣΟΚ, ο οποίος φαίνεται ξεκάθαρα στην εκλογή Μητσοτάκη στην ηγεσία της Ν.Δ. Η εκλογή αυτή ήταν μια εντολή του κόμματος: «γεννηθήτω αντι-Ανδρέας». Το διάστημα αυτό βέβαια υπάρχουν κάποιες σποραδικές αναλαμπές ιδεολογικών αναζητήσεων, οι οποίες είναι περισσότερο απόηχος της μεγάλης συντηρητικής επανάστασης που γίνεται στο εξωτερικό, παρά μία ανάγκη της εγχώριας κεντροδεξιάς να αρθρώσει εναλλακτικό λόγο. Οι όποιες προσπάθειες του Κέντρου Πολιτικής Έρευνας και Επιμόρφωσης, του Ιδρύματος Friedrich Naumann, κ.ά., εντάχθηκαν στις πολιτικές διεργασίες της εποχής που είχαν ένα μόνο στόχο: την ανακατάληψη της εξουσίας. Η έλλειψη αποσαφηνισμένης ιδεολογικής πρότασης φάνηκε ανάγλυφα τη βραχεία

Η έλλειψη βιβλιογραφίας συντηρητικών, φιλελεύθερων ή νεοφιλελεύθερων στοχαστών αντανakλά μία γενικότερη στάση της Κεντροδεξιάς απέναντι στον πολιτικό διάλογο και στο πολιτικό γίνεσθαι

και η Δεξιά στην Ελλάδα, αφού κέρδισαν τον εμφύλιο, είχαν στα χέρια τους το κράτος, το οποίο χρησιμοποίησαν όχι μόνο ως όχημα άσκησης της παντοκρατορίας τους, αλλά και ως μηχανισμό παραγωγής στελεχών.

Η Δεξιά στην Ελλάδα, όσο είχε το κράτος, δεν είχε κανένα λόγο να ξοδευτεί σε ιδεολογικές αναζητήσεις. Η πολιτική φιλοσοφία έγινε ένας προνομιακός χώρος για την παράνομη ή ημι-παράνομη Αριστερά. Τα κόμματά της δεν είχαν πεδίο

ενός ένδοξου ονόματος κι όχι ως εκπρόσωπος μιας ιδεολογικής τάσης που κυριάρχησε στον ενδοκομματικό διάλογο. Αυτό δεν έχει να κάνει με πρόσωπα, αλλήλ δείχνει πώς λειτουργεί η παράταξη.

Έτσι, ενώ στο εξωτερικό (και ειδικά στις Η.Π.Α.) αναπτύσσεται ένας τεράστιος και γόνιμος διάλογος σε όλο το πολιτικό φάσμα, η Κεντροδεξιά στην Ελλάδα σέρνεται από τις

ρά, παρά ως Κεντροδεξιά.

Το ιδεολογικό κενό που αφήνει αυτός ο χώρος στην Ελλάδα δεν είναι κακό μόνο για την παράταξη της Νέας Δημοκρατίας, αλλήλ και για τη χώρα. Ο κωλός διάλογος σ' αυτή την κοινωνία επιτρέπει κάθε είδους αγυρτείες και συνθηματολογίες, που δεν είναι ο καλύτερος τρόπος αντιμετώπισης των τεράστιων προβλημάτων που έχουμε μπροστά μας».

Φέτος ευτυχήσαμε να δούμε *Το Σύνταγμα της Ελευθερίας*, του Φρίντριχ Χάγιεκ στις προθήκες των ελληνικών βιβλιοπωλείων. Ήταν μία πραγματικά αξιέπαινη πρωτοβουλία του Ινστιτούτου Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής. Είναι ένα τεράστιο βήμα μπροστά: τα παιδιά που είναι τώρα στα πανεπιστήμια θα έχουν κάτι να διαβάσουν, θα γονιμοποιηθεί το μυαλό τους και με άλλες ιδέες, κάποια από αυτά θα γίνουν δημοσιογράφοι ή γνωμηγέτες της επόμενης γενιάς. Δεν αρκεί, όμως, αυτό. Χρειάζονται ακόμη περισσότερα βιβλία, αλλήλ κυρίως χρειάζεται να αρχίσει η συζήτηση στην Κεντροδεξιά. ▲

Τα ελληνικά ΜΜΕ πλημμυρίζουν από ένα μεταφυσικό κρατικισμό, επειδή διαλαλούν μονίμως το μύθο του επάρατου φιλελευθερισμού. Κι αυτό έχει γίνει επίσημη δοξασία στη χώρα

επιλογές της Κεντροαριστεράς. Οι πολιτικές αναζητήσεις της Ν.Δ. περιορίζονται στο να επισημαίνουν τα λήθη διαχείρισης που κάνει το κυβερνών κόμμα. Λειτουργεί ακόμη, περισσότερο ως αντι-Κεντροαριστε-

Σημείωση:

¹ Δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Τύπος της Κυριακής* στις 11 Αυγούστου 1998.

Ο κ. Πάσχος Μανδραβέλης (www.medium.gr) είναι αρθρογράφος στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*.

Ο ελληνικός φιλελευθερισμός στον 20ό αιώνα: Εννοιολογικές οριοθετήσεις και διλήμματα της έρευνας

Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Η ιστορική έρευνα των ιδεολογικών τάσεων και των πολιτικών δυνάμεων στην Ελλάδα του 20ού αιώνα παρουσιάζει μία περίεργη ανισορροπία. Ενώ έχει αρκετά εκτεταμένα μελετηθεί η ελληνική Αριστερά, η μελέτη των δυνάμεων του ελληνικού φιλελευθερισμού είναι, για την ευρύτερη διάρκεια του αιώνα, ελλιπής και μόνο μεμονωμένα έργα υπάρχουν σχετικά.¹ Το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον στράφηκε πρώτιστα στις πρακτικές πολιτικές επιλογές των φιλελεύθερων δυνάμεων, οι οποίες άσκησαν εξουσία και επομένως καθόρισαν την πορεία της χώρας. Είναι, όμως, φανερό ότι αυτές οι πρακτικές επιλογές συνδέονταν με θεμελιώδους σημασίας ιδεολογικές προδιαθέσεις, που, επίσης, πρέπει να ερευνηθούν.

Στην Ελλάδα, όπου το όνομα του φιλελευθερισμού είτε ηιοδωρήθηκε είτε διεκδικείται από χώρους άσχε-

τους με αυτόν, είναι απαραίτητο να καταβληθεί μία προσπάθεια για την οριοθέτηση των εννοιών. Τι είναι, λοιπόν, φιλελεύθερος χώρος; Συχνά, σε διεθνές επίπεδο, γίνεται λόγος για τη γνωστή διάκριση μεταξύ «συντηρητισμού» και «φιλελευθερισμού» στο επίπεδο των ιδεών. Ωστόσο, η διάκριση αυτή προέρχεται από πολιτικές παραδόσεις των αγγλοσαξονικών χωρών και έχει διαφορετικό περιεχόμενο σε διαφορετικά πλαίσια (ειδικά στις Η.Π.Α., ακόμη και σήμερα η λέξη *liberal* έχει την έννοια του αριστερού, ενώ στην ηπειρωτική Ευρώπη διατηρεί την κεντροδεξιά της διάσταση). Από την άλλη πλευρά, η επισήμανση μιας «θεμελιώδους» σύγκρουσης μεταξύ συντηρητικών και φιλελεύθερων, ως διαμετρικά διαφορετικών πολιτικών κόσμων, αφορά μάλλον μια άλλη εποχή –σχηματικά, τα τέλη του 18ου αιώνα και έως το 1914– αλλα όαη την περίοδο μετά την Παγκόσμια

Οικονομική Κρίση και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, δύο γεγονότα που «σάρωσαν» τον παλιό συντηρητισμό και ανέδειξαν διεθνώς τις μετεξελίξεις μίας νέας φιλελεύθερης «Κεντροδεξιάς».

Στην περίοδο που ακολούθησε την Παγκόσμια Κρίση του 1929, αναδύθηκε ένα νέο φιλελεύθερο μοντέλο διακυβέρνησης, εδρασμένο στην αντίληψη του New Deal του Αμερικανού Προέδρου Φραγκλίνου Ρούσβελτ, το οποίο αναδείκνυε το ρυθμιστικό και αναπτυξιακό ρόλο του κράτους μέσα σε μια ελεύθερη οικονομία. Το μοντέλο αυτό –κυρίαρχο στο δυτικό κόσμο έως και τη δεύτερη πετρελαιοκή κρίση του 1979-81– συγκρότησε ένα «μεταρρυθμισμένο καπιταλισμό» με κοινωνικές αναφορές, ο οποίος έτσι κατάφερε να ανταπεξέλθει στις τρομερές προκλήσεις της μεταπολεμικής εποχής και της ιδεολογικής διαπάλης του Ψυχρού Πολέμου.² Με άλλα λόγια, μετά τη δεκαετία του '30 η φιλελεύθερη / καπιταλιστική διακυβέρνηση δεν βασιζόταν πλέον στις λογικές του *laissez faire*, αλλά στην αναζήτηση της νομιμοποίησης με πρόσθετα μέσα, στο οικονομικό και στο κοινωνικό επίπεδο.

Στη μεταπολεμική ευρωπαϊκή Κεντροδεξιά επήλθε μία ώσωση των παλαιότερων συντηρητικών και των φιλελεύθερων τάσεων, μέσα στο πλαίσιο της υποστήριξης του πολιτικού φιλελευθερισμού και της ελεύθερης οικονομίας. Ας δοθούν κάποια ενδεικτικά παραδείγματα.

Μετά τη μεγάλη εκλογική ήττα του το 1945, το βρετανικό Συντηρητικό Κόμμα εμπλούτισε την πολιτική του ατζέντα με την κρατική παρέμβαση και με κοινωνικές αναφορές, επιτυγχάνοντας μία εντυπωσιακή πολιτική ηγεμονία από το 1951 έως την άνοδο του Τόνι Μπλερ στην εξουσία· αλλά, ταυτόχρονα, και από αυτό το Συντηρητικό Κόμμα προήλθε η ακραιφνώς φιλελεύθερη («νεοφιλελεύθερη») ηγεσία της Μ. Θάτσερ μετά το 1979, όταν είχαν πλέον καταδειχθεί τα όρια του παρεμβατικού κράτους.³ Το γερμανικό Χριστιανοδημοκρατικό Κόμμα –το ίδιο μετεξέλιξη του προπολεμικού Zentrum– προσέφερε στην ευρωπαϊκή πολιτική την έννοια της «κοινωνικής οικονομίας της αγοράς».⁴ Οι Γάλλοι χριστιανοδημοκράτες (αλλά και οι γκωλικοί) αποδέχτηκαν την ιδέα του προγραμματικού σχεδιασμού, που άνοιξε το δρόμο για την ανάδειξη του Ζαν Μονέ στο ευρωπαϊκό προσκήνιο, με σημαντικές συνέπειες και στο επίπεδο του σχεδιασμού της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Τα παραδείγματα αυτά είναι εξάλλου δηλωτικά της μη δογματικής φύσης των φιλελεύθερων κομμάτων: μέσα στο ευρύτερο φιλελεύθερο πλαίσιο, είναι δυνατό να προκριθούν εκδοχές διακυβέρνησης που δίνουν έμφαση σε διαφορετικές τακτικές επιλογές (και σε διαφορετική *έκταση* της κρατικής παρέμβασης), ανάλογα με τη φύση των προβλημάτων κάθε εποχής ή κάθε χώρας.

Στην Ελλάδα, το μεταρρυθμισμένο

Στο Πρώτο Συνέδριο της Νέας Δημοκρατίας (Χαλκιδική, 1979) ο Κωνσταντίνος Καραμανλής υιοθετεί και αναλύει την αντίληψη του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού.

αυτό μεταπολεμικό μοντέλο προωθήθηκε και από το Κέντρο και από την αναδυόμενη (μετά το 1951) Κεντροδεξιά, για να βρει την κύρια έκφρασή του στη διακυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή (1907-1998). Πρόσφατη μελέτη περιγράφει το μοντέλο αυτό, για την ελληνική περίπτωση, ως «φιλελεύθερο εκλεκτικισμό», χαρακτηριζόμενο από την απόδοση αναπτυξιακού ρόλου και στο κράτος (επιδομητικά της ιδιωτικής πρωτοβουλίας), με κύριους εκφραστές τους Κωνσταντίνο Καραμανλή, Σπύρο Μαρκεζίνη και Ξενοφώντα Ζοζιώτα.⁵ Άλλη μελέτη, που επικεντρώνεται στον Παναγή Παπαληγούρα, έκανε λόγο για «ρεαλιστικό φιλελευθερισμό».⁶ Ο

ίδιος ο Καραμανλής θα προσφέρει, τελικά, έναν όρο για να περιγράψει την αντίληψη αυτή: «ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός», που αναφερόταν ακριβώς στην αναπτυξιακή παρέμβαση του κράτους στην ελεύθερη οικονομία. Στοιχείο ειρωνικό: η προβολή του όρου έγινε κατά το πρώτο Συνέδριο της Νέας Δημοκρατίας, το Μάιο του 1979, όταν δηλαδή έμελλε πλέον να τερματιστεί, μέσα στον ορμαγδό τού «στασιμοληθωρισμού», η κυριαρχία του συναφούς αναπτυξιακού μοντέλου και διεθνώς.

Όλα αυτά, από την άλλη πλευρά, δεν σήμαιναν ότι δεν υπήρχαν και στη μεταπολεμική Ευρώπη ακραιφνώς συντηρητικά κόμματα (π.χ., στην

Ελλάδα, η Εθνική Παράταξη του 1977). Ωστόσο, μετά το 1945 ο πολιτικός συντηρητισμός ήταν μάλλον περιορισμένος εκλογικά. Οι μείζονες πολιτικές δυνάμεις της Κεντροδεξιάς εμφάνιζαν συγκεκριμένα πολιτικά χαρακτηριστικά, προσανατολισμούς και ιδιαίτερη πολιτική μεθοδολογία, που επιτρέπει την ενιαία κατάταξή τους σε διαφορετική πολιτική οικογένεια – και τούτο, παρά τις επιμέρους διαφορές τους, που οφείλονται στις ιδιαίτερες εθνικές παραδόσεις μέσα από τις οποίες αναδύθηκαν.

Στη μεταπολεμική ευρωπαϊκή Κεντροδεξιά επήλθε μία ώσμωση των παλαιότερων συντηρητικών και των φιλελεύθερων τάσεων, μέσα στο πλαίσιο της υποστήριξης του πολιτικού φιλελευθερισμού και της ελεύθερης οικονομίας

Με αυτά τα δεδομένα, είναι ορθότερο να μην απορροφηθούμε από την –εν μέρει παρωχημένη, όταν αναφερόμαστε στα χρόνια μετά το 1929– «σύγκρουση» συντηρητισμού και φιλελευθερισμού, αλλά να ακολουθήσουμε μία άλλη εννοιολόγηση. Στη σύγχρονη πολιτική ιστορία, ο φιλελευθερισμός δεν είναι μία θεωρία λίγων πρωτοπόρων, μελών μίας (αληθινής ή φαντασιακής, αλλά πάντως σίγουρα κοινωνικά απομο-

νωμένης) ελίτ. Κάτι τέτοιο θα μετέτρεπε το φιλελευθερισμό σε ένα είδος «παραρτήματος» της Δεξιάς ή του Κέντρου και θα παραγνώριζε την ευρεία διάδοση των ιδεών του, μεταρρυθμισμένων μέσα από νέες κοινωνικές αναφορές. Έτσι, ως «φιλελεύθερος χώρος» λαμβάνεται εδώ το σύνολο των πολιτικών δυνάμεων που εφάρμοζαν μία –σε μεγαλύτερες ή μικρότερες δόσεις, ανάλογα και με την εποχή– φιλελεύθερη πολιτική, δηλαδή μία πολιτική στηριγμένη στην *προτίμηση* (και όχι απλώς στην αναγκαστική αποδοχή) προς ένα σύστημα ελεύθερης οικονομίας, το οποίο συνοδεύεται από ένα πολυκομματικό αντιπροσωπευτικό πολιτικό σύστημα.

Σε μία συζήτηση για την ελληνική ιστορία, σε αυτόν το χώρο θα ενταχθούν οι παρατάξεις των βενιζελικών και των αντιβενιζελικών έως το 1936, όσο και οι δυνάμεις του μετεμφυλιακού Κέντρου και της Δεξιάς. Μεταξύ τους μπορούν να υπάρχουν διαφορές, π.χ., ανάμεσα σε βασιλικούς ή ρεπουμπλικάνους – αν και αξίζει να σημειωθεί ότι δεν συγκαταλέγονταν όλα τα μέλη του Κόμματος Φιλελεύθερων στη δεύτερη κατηγορία. Μπορεί, επίσης, οι δυνάμεις αυτές να διαχωριστούν σε πιο συντηρητικές ή «περισσότερο» φιλελεύθερες. Έτσι, οι αντιβενιζελικοί ήταν, σε γενικές γραμμές, πιο συντηρητικοί από τους βενιζελικούς, χωρίς όμως τούτο να σημαίνει ότι δεν ήταν και οι ίδιοι φιλελεύθεροι. Και είναι αμφισβητήσιμο εάν το μετα-

θερισμού που πρότειναν – με δεδομένο ότι ο βενιζελισμός ήταν πάντοτε περισσότερο πρόθυμος να αποδεχτεί μία συστηματική κρατική παρέμβαση στην οικονομία, ενώ οι αντιβενιζελικοί μάλλον προτιμούσαν την αντίληψη του *laissez faire*.⁸ Αλλά δεν ήταν η μία αντίληψη «φιλελεύθερη» και η άλλη «αντιφιλελεύθερη». Η παρατήρηση αυτή, ασφαλώς, δεν συνεπάγεται ότι όλοι τα μέλη τους (και των δύο) ήταν αναγκαστικά άνθρωποι φιλελεύθεροι... Ο Ιωάννης Μεταξάς και ο Θεόδωρος Πάγκαλος, για παράδειγμα, δεν ήταν καθόλου.

Το δεύτερο στερεότυπο συνδέεται με την ένταση της κομματικής διαμάχης μεταξύ των φιλελεύθερων δυνάμεων στο μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα. Πώς είναι δυνατόν –θα αντιτείνει κάποιος– να αντιμετωπίζονται ή να ερευνώνται, ως «συγγενείς» χώροι, κόμματα που συγκρούονταν μεταξύ τους μετωπικά; Και πάλι, ο εθνικός διχασμός αποτελεί το σημαντικότερο σχετικό επεισόδιο – και ως μην λησμονείται ότι οι μνήμες του συχνά αναβίωναν, όταν μία πολιτική δύναμη ήθελε να δημιουργήσει πόληψη για να επιτύχει βραχυπρόθεσμους πολιτικούς στόχους. Σε ένα περιβάλλον άκρατης κομματικής πόληψης, που αναζωπυρώθηκε το 1932-36 και το 1961-67 (και τις δύο φορές κατέληξε σε επιβολή δικτατορίας), οι βασικές ιδεολογικές συγκλίσεις μεταξύ των δυνάμεων του φιλελευθερισμού –π.χ., η κοινοβουλευτική δημοκρατία, η ανάπτυξη, η

Ευρώπη– περνούσαν σε δεύτερο πλάνο, για να αναδειχτεί μία «θεμελιακή» σύγκρουση κόσμων, που στην πραγματικότητα ούτε θεμελιακή ήταν, ούτε αγεφύρωτη. Το φαινόμενο είχε και τότε ακόμη επισημανθεί. Το 1956, κορυφαίος Έλληνας φιλελεύθερος διανοητής, ο Γιώργος Θεοτοκάς, θα έχει την καθαρότητα του πνεύματος να τονίσει, σε δημοσίευμά του, ότι, παρά το γεγονός ότι το Κέντρο και η Δεξιά ήταν δύο διαφορετικοί «κόσμοι», αν αναζητήσει κανείς «ξεκαθαρισμένες θεωρητικές διαφορές» ανάμεσά τους, «δε θα τις βρει»: υπήρχαν απλώς διαφορές «κλίματος».⁹ Ο ερευνητής, συνεπώς, οφείλει να αυτοπροστατευτεί από τη στρέβλωση που θα ανακύψει, εάν δώσει την έμφασή του, επιφανειακά και δυσδιάστατα, μόνο στο φαινόμενο της κομματικής πόληψης. Το γεγονός ότι δύο πολιτικές δυνάμεις μπορούσαν να συγκρούονται μεταξύ τους δεν αρκεί για να αναιρέσει το χαρακτηρισμό και των δύο ως φιλελεύθερων.

Στο σημείο αυτό ανακύπτει μία περιπλοκή: η κατά καιρούς υποστήριξη, από τις δυνάμεις του ελληνικού φιλελευθερισμού, προς πολιτικές άμυνες του καθεστώτος ή του κράτους, που συνεπάγονταν περιορισμό των ατομικών δικαιωμάτων. Στην κατηγορία αυτή ανήκει η μεσοπολεμική νομοθεσία της κυβέρνησης Παπαναστασίου εναντίον των υποστηρικτών της μοναρχίας, το βενιζελικό «ιδιώνυμο» του 1929, όσο και η νομοθεσία στα χρόνια του Εμφύλιου Πολέμου.

Συνέπεια τούτων είναι η επόμενη δυσχέρεια, που αφορά και στο καταληκτήριο σημείο –ίσως το πιο σημαντικό– της παρουσιάσής μου. Η μεγάλη έκταση της έρευνας που απαιτείται για να διαμορφώσει κανείς μία επαρκή εικόνα των προβληματισμών και των ζυμώσεων μέσα σε αυτόν το μεγάλο χώρο, στον οποίο κινούνται πολιτικές δυνάμεις που μεταξύ τους, σε κομματικό επίπεδο, είναι ανταγωνιστικές. Δεν αρκεί να εντοπίσει κανείς ένα επιτελείο, ένα διανοητή ή μία αντίληψη/θεωρία. Αλλά και αυτές που θα εντοπιστούν (και θα είναι αρκετές) θα πρέπει να αξιολογηθούν από το μελετητή, ο

οποίος οφείλει να έχει κατά νου τη μη δογματική φύση του συγκεκριμένου χώρου – επομένως θα πρέπει να διακριβώσει τη σχετική τους αλληλεπίδραση και να συνοψολογίσει την ένταση της επιρροής τους. Και, επιπλέον, στην έννοια της αλληλεπίδρασης οφείλει να συνεκτιμηθεί η *διαδραστική φύση* της σχέσης μεταξύ του φιλελεύθερου ιδεολογικού ρεύματος και της κοινωνίας. Με άλλα λόγια, επειδή ακριβώς ένα φιλελεύθερο ρεύμα είναι πραγματικό και μη δογματικό, *εξελισσεται στο χρόνο*. Αυτό το στοιχείο οφείλει να ληφθεί υπόψη με ιδιαίτερη προσοχή. ▲

Σημειώσεις

- ¹ Βλ., ενδεικτικά, Διαμαντόπουλος, Θανάσης, *Ο βενιζελισμός: τόμος 1ος, Ο βενιζελισμός της ανόρθωσης*, Αθήνα, 1985. Του ιδίου, *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1997. Μαυρογορδάτος, Γιώργος, Θ. και Χατζηιωσήφ, Χρήστος, (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, β' έκδοση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1992. Αλιβιζάτος, Νίκος Κ., «Πρόλογος», στο βιβλίο του Γιώργου Θεοτοκά, *Στοχασμοί και θέσεις: πολιτικά κείμενα, 1925-1966*, τόμος Α' (1925-1949), εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1996. *Ο φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1991. Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Ο ελληνικός φιλελευθερισμός στο σταυροδρόμι: η «σοσιαλίζουσα» φάση, 1934-1944*, Κείμενα Εργασίας του Ινστιτούτου Δημοκρατίας Κ. Καραμανλή και Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2003. Τζεργιάς, Παύλος Ν., *Ο «ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός» του Κωνσταντίνου Καραμανλή: μια διαλεκτική διερεύνηση με πυξίδα την Κοινωνική Δικαιοσύνη*, εκδ. Ι. Σιδέρης, 2007.

Σαν ένα όνειρο... Η αποτυχημένη προσπάθεια «νεοφιλελευθεροποίησης» της Νέας Δημοκρατίας

Αριστείδης Χατζής

Κάποια όνειρα όμως δεν απαγορεύονται. Να μπορούσαν, ήξει, οι νεοφιλελεύθεροι, μέσα στη σημερινή ορμή τους, να βοηθήσουν στο να απαλλαγεί η ελληνική κοινωνία από τον αφόρητο κρατισμό που κυριαρχεί στην ιδιωτική ζωή, στα ήθη, στην πληροφόρηση, στην κουλτούρα και σε τόσους άλλους χώρους, τι θαύμα θα ήταν κι αυτό...

Μιχάλης Παπαγιαννάκης (1983)

Ο νεοφιλελευθερισμός είναι, υποτίθεται, μία ακραία φιλελεύθερη ιδεολογία που έχει ως στόχο (για τους φίλους του) την πλήρη απελευθέρωση της αγοράς και της κοινωνίας από την κρατική παρέμβαση ή (για τους εχθρούς του) την πλήρη κυριαρχία της αγοράς και των συμφερόντων των πολυεθνικών εταιριών, που ανασκουμπώθηκαν για να πάρουν πίσω όσα προνόμια έχασαν κατά τη διάρκεια του μεταπολεμικού κεϋνσιανού *consensus*.¹ Υποτίθεται, επίσης, ότι η ιδεολογία αυτή κυριαρχεί πλέον παγκοσμίως, έχοντας ως κύρια ερείσματα τον παγκόσμιο καπιταλισμό και τις Η.Π.Α., αλλιά και αρκετούς σοσιαλ-

δημοκράτες Ευρωπαίους πολιτικούς, με χαρακτηριστικότερο εκπρόσωπο τον Τόνι Μπλερ.

Θεωρήθηκε ότι ο νεοφιλελευθερισμός αντικατέστησε τον κλασικό φιλελευθερισμό, είναι σαφώς περισσότερο δογματικός και χαρακτηρίζεται από άκρατο οικονομισμό και άκαρδο ρεαλισμό. Ήταν, λοιπόν, αναμενόμενο να θεωρηθεί η επίσημη ιδεολογία της παγκοσμιοποίησης. Άλλωστε, πολλοί θα υποστήριζαν ότι το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης ήρθε ως αποτέλεσμα της ιδεολογικής κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού, τουλάχιστον στις τάξεις των οικονομικών ελίτ.

Όμως, όπως έχουμε υποστηρίξει

αλλού (Χατζής, 2002), παρόμοια ιδεολογία δεν υπάρχει, αλλιά ούτε και υπήρξε ποτέ. Υπάρχει απλώς μία επανεκτίμηση από φιλελεύθερους, συντηρητικούς και σοσιαλιστές (πολιτικούς και στοχαστές) της οικονομίας της αγοράς και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, με την ευρεία (και όχι μόνο τη στενά οικονομική) έννοια. Ο όρος «νεοφιλελευθερισμός» αποτελεί νεολογισμό κάποιων μεμονωμένων ερευνητών της δεκαετίας του 1960, που μεταφυτεύτηκε, κάπως πρόχειρα και αυθαίρετα, στα ελληνικά από φιλελεύθερους Έλληνες διανοούμενους στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Πρόκειται για έναν αδόκιμο όρο, που στη διεθνή επιστημονική βιβλιογραφία χρησιμοποιείται περιορισμένα και, κατά τη γνώμη μου, καταχρηστικά. Χρησιμοποιείται, ωστόσο, κατά κόρον στην Ελλάδα, όπου οι πάντες φαίνεται να τον έχουν αποδεχτεί. Ο όρος αυτός έγινε γνωστός κυρίως μέσα από τα κείμενα δύο Ελλήνων φιλελεύθερων διανοούμενων, του Ανδρέα Ανδριανόπουλου και του Γιάννη Λούλη (Ανδριανόπουλος και Λούλης 1985), οι οποίοι έπαιξαν μεγάλο ρόλο στη διάδοσή του στην Ελλάδα, όπως, επίσης, και οι πρώτες φιλελεύθερες «δεξαμενές σκέψης» (*think tanks*), ιδιαίτερα στις αρχές της δεκαετίας του '80. Το φαινόμενο, που (κακώς) ονομάστηκε «νεοφιλελευθερισμός», πρωτοπαρουσιάστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 και συνεχίζει να πρωταγωνιστεί στις διεθνείς εξελί-

ξεις. Δεν πρόκειται όμως για τίποτε άλλο παρά για την επιστροφή των κυβερνήσεων των δυτικών (και έπειτα και των ανατολικών) χωρών της Ευρώπης και της βόρειας Αμερικής στις αρχές της οικονομίας της αγοράς. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, είχαν αρχίσει να εμφανίζονται στις χώρες της Δύσης τα πρώτα σημάδια κόπωσης του κεϋνσιανού μοντέλου, το οποίο μετά τα πρώτα βραχυπρόθεσμα θετικά αποτελέσματα αποδείχτηκε αναποτελεσματικό και πηγή μεγαλύτερων προβλημάτων από αυτά που έλυνε. Πολύ νωρίτερα, είχε καταφανεί η αποτυχία των σοσιαλιστικών οικονομιών. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 (και έπειτα από τις δύο πετρελαϊκές κρίσεις), η οικονομική κατάσταση σε πολλές χώρες είχε φτάσει στο απροχώρητο. Ως αποτέλεσμα, δεν άργησαν οι κυβερνήσεις των χωρών αυτών να στραφούν ξανά στην οικονομία της αγοράς, στην απορρύθμιση (*deregulation*) και στις ιδιωτικοποιήσεις, με σκοπό να περιορίσουν ένα νωθρά κινούμενο δημόσιο τομέα και να μπορέσουν έτσι να δώσουν νέα ώθηση στην οικονομία. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται πλέον σε όλα τα κράτη της υψηλής, ασχέτως πολιτεύματος, κοινωνικού ή οικονομικού συστήματος και γεωγραφικής θέσης. Έτσι, η απελευθέρωση της οικονομίας και η προσπάθεια συρρίκνωσης του δημόσιου τομέα παρατηρείται σε διαφορετικές μεταξύ τους χώρες, όπως η Κίνα, η

Χιλή, η Ουγγαρία, οι Η.Π.Α. και η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία, η Νέα Ζηλανδία, η Σουηδία ή ακόμα και η Ελλάδα (την τελευταία δεκαετία).

Όλα τα παραπάνω συνέτειναν στο να εισαχθεί από κάποιους συγγραφείς ο όρος «Νέα Δεξιά» (*New Right*), προφανώς σε αντιστοιχία με τη «Νέα Αριστερά». Από εκεί και πέρα, πολλοί προσπάθησαν να εντάξουν στη Νέα Δεξιά στοχαστές τόσο διαφορετικούς, όπως ο L. Kolakowski, ο K. Popper, ο F. A. Hayek, ο R. Nozick

δεν παρατηρήθηκε στροφή προς τα δεξιά, αλλά επαναπροσανατολισμός στην ελεύθερη οικονομία της αγοράς, που αποδείχτηκε όχι μόνο πιο αποτελεσματική, αλλά και περισσότερο ανθεκτική στο χρόνο και τελικά αναντικατάστατη.

Η επιστροφή, όμως, αυτή στην αγορά δεν βασίζεται σε ιδεολογικές φιλελεύθερες αρχές, αλλά στην τήρηση των όρων που θέτει η παντοδύναμη και ανεξέλεγκτη πλέον παγκόσμια αγορά. Ταυτόχρονα, όμως, σε μία σειρά περιορισμένων παρεμβάσεων που μόνο σκοπό έχουν την καλύτερη λειτουργία της και το ξεπέρασμα των προβλημάτων που αυτή τυχόν δημιουργεί.

Ουσιαστικά, όμως, συντηρητικοί και σοσιαλιστές, φιλελεύθεροι και πρώην κομμουνιστές, δεξιοί και αριστεροί, ακολουθούν την ίδια οικονομική πολιτική τα τελευταία δέκα περίπου χρόνια. Μια πολιτική που καθοδηγούν και πολλές φορές καθορίζουν η Διεθνής Τράπεζα, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, ο Διεθνής Οργανισμός Εμπορίου, ο ΟΟΣΑ και άλλοι παρόμοιοι διακρατικοί οργανισμοί. Επειδή μάλιστα οι περισσότεροι από τους οργανισμούς αυτούς εδρεύουν στην Ουάσινγκτον, η πολιτική αυτή ονομάστηκε η «συναίνεση της Ουάσινγκτον» (*Washington consensus*).

Είναι, λοιπόν, σαφές πως **δεν** υπάρχει ιδεολογία με το όνομα «νεοφιλελεύθερισμός». Η μόνη εμφανής μεταστροφή που μπορεί να χαρακτηριστεί ως φαινόμενο, δηλαδή η επι-

Το φαινόμενο, που (κακώς) ονομάστηκε «νεοφιλελεύθερισμός», πρωτοπαρουσιάστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 και συνεχίζει να πρωταγωνιστεί στις διεθνείς εξελίξεις. Δεν πρόκειται όμως για τίποτε άλλο παρά για την επιστροφή στις αρχές της οικονομίας της αγοράς

και ο M. Friedman, καθώς και κάποιους καθαρόαιμους συντηρητικούς, όπως ο Roger Scruton. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και με την εξάπλωση του φαινομένου, ο όρος έμοιαζε να έχει περιπέσει σε αχρησία. Η στροφή «προς τα δεξιά» διευρύνθηκε με τη συμμετοχή και των χωρών του «υπάρξαντος σοσιαλισμού» και φυσικά του συνόλου των ευρωπαϊκών και αμερικανικών κρατών (της Ελλάδας μη εξαιρουμένης). Στην πραγματικότητα βέβαια

μια έννοια που έτσι κι αλλιώς δεν είχε οριοθετηθεί αυστηρά³ είναι εύλογο: αποτελούσε μέρος της προσπάθειας «φιλελευθεροποίησης» του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας. Στην προσπάθεια αυτή πρωταγωνιστούσε ο ίδιος, στη διάρκεια της περιόδου που θα αναφερθούμε στη συνέχεια του κειμένου. Η προσπάθειά του έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι κινήθηκε καθαρά στον ιδεολογικό χώρο, χωρίς να επιδιώξει ταυτόχρονα να στρατολογήσει στελέχη μεγάλου και μεσαίου βεληνε-
κούς.

Η μεγάλη ήττα που υπέστη η Νέα Δημοκρατία στις εκλογές του Οκτωβρίου του 1981 και η έντονη ιδεολογικοποίηση της ελληνικής πολιτικής ζωής, που έδινε προνομιακή θέση στην αριστερά ακόμα και στις εκλογικές αναμετρήσεις, οδήγησε σε ιδεολογικές αναζητήσεις στο χώρο της Κεντροδεξιάς και στην ανάδειξη του νεοφιλελευθερισμού ως μίας ενδιαφέρουσας εκδοχής

Η προσπάθεια αυτή έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αλλά δυστυχώς απέτυχε παταγωδώς, καθώς ο Ανδρέας Ανδριανόπουλος δεν κατόρθωσε να αποκτήσει καμία σημαντική επιρροή στον κομματικό μηχανισμό, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος είχε σημαντικές

υπουργικές θέσεις στις κυβερνήσεις Ράλλη και Μητσοτάκη. Η στρατηγική Ανδριανόπουλου συνίστατο στη θεμελίωση μιας συνεπούς ιδεολογικής ατζέντας που θα προσέφερε στη Νέα Δημοκρατία μια μοντέρνα και ελκυστική στους νέους ιδεολογία, η οποία ταυτόχρονα θα την έφερνε κοντά στα ιδεολογικά ρεύματα της σύγχρονης ευρωπαϊκής Κεντροδεξιάς.

Η προσπάθεια, όμως, αυτή ήταν καταδικασμένη να αποτύχει, λόγω της παντελούς απουσίας φιλελευθερης παράδοσης στην Ελλάδα (Λούλης 1981, Κατσούδας 1991, Γέμτος 1991). Είναι χαρακτηριστικό ότι ίσως για πρώτη φορά ακούστηκε στην ελληνική Βουλή η λέξη «νεοφιλελευθερισμός» τον Απρίλιο του 1962 από τον Στέφανο Στεφανόπουλο που έσπευσε να τονίσει ότι «ουδείς οπαδός της φιλελευθέρας οικονομίας υπάρχει».

Για πρώτη φορά ξεκινά η σοβαρή συζήτηση για το φιλελευθερισμό μεταπολιτευτικά με την ίδρυση του Κέντρου Πολιτικής Έρευνας και Επιμόρφωσης (ΚΠΕΕ) το 1976 και το ενδιαφέρον που δείχνουν για τις φιλελεύθερες ιδέες νέοι επιστήμονες και πολιτικοί, όπως ο Ανδριανόπουλος, ο Λούλης, ο Κώστας Χρηστίδης, ο Δημήτρης Κατσούδας, ο Δημήτρης Δημητράκος, ο Γιώργος Μπήτρος και δημοσιογράφοι, όπως ο Τάκης Μίχας και ο Θανάσης Παπανδρόπουλος.

Εύφορο έδαφος για ιδεολογικές αναζητήσεις προσέφερε το 1ο Συνέ-

6η Διεθνής Έκθεση Βιβλίου Θεσσαλονίκης. Στιγμιότυπο από τη συζήτηση με θέμα *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: Ιστορία και Πολιτική*, που διοργάνωσε το Ινστιτούτο Δημοκρατίας. Στη φωτογραφία διακρίνονται (από αριστερά) οι ομιλητές κ.κ. Αριστείδης Χατζής, Πάσχος Μανδραβέλης, Αντώνης Κλάψης και Εύανθης Χατζηβασιλείου (29/05/09).

διο της Νέας Δημοκρατίας το 1979 και η αναφορά του Κωνσταντίνου Καραμανλή στο «ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό». Η προσπάθεια των Ανδριανόπουλου και Λούλη επικεντρώθηκε στην ερμηνεία του όρου. Ιδιαίτερα ο Ανδρέας Ανδριανόπουλος αφιέρωσε πολλές σελίδες σε βιβλία, φυηλάδια και συνεντεύξεις για να αποδείξει ότι «ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός είναι ο ελληνικός δρόμος για την εφαρμογή του σύγχρονου φιλελευθερισμού [...] τις σχέσεις των δύο τοποθετήσεων συνδέει μια αρμονική ροή θεωρητικών συλλήψεων προς συγκριμένες ρεαλιστικές προσεγγίσεις».⁴ Η προσπάθεια φάνηκε προσωρινά

να στέφεται με επιτυχία, καθώς ήδη το Μάιο του 1981, το ΚΠΕΕ οργανώνει διεθνές συμπόσιο με θέμα «Νέος Φιλελευθερισμός: Το Μέλλον των Μη Κοιληκτιβιστικών Θεσμών στην Ευρώπη και στις Η.Π.Α.».⁵ Την έναρξη του συμποσίου κηρύσσει ο ίδιος ο Πρωθυπουργός Γεώργιος Ράλλης, ο οποίος υιοθετεί πλήρως την ερμηνεία Ανδριανόπουλου – Λούλη: *Όπως τόνισα σε μία πρόσφατη ομιλία μου, όπου ανέπτυξα τους σκοπούς του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού, που είναι η ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας της οποίας έχω την τιμή να είμαι αρχηγός: «Η εξασφάλιση της οικονομικής ισορρο-*

πίας έχει πολύ ευρύτερη σκοπιμότητα. Αποτελεί προϋπόθεση της πολιτικής ελευθερίας. Αν καταστραφεί η οικονομική ελευθερία και συγκεντρωθεί η οικονομική δραστηριότητα στα χέρια ενός πανίσχυρου κράτους, η πολιτική ελευθερία θα κινδυνεύσει να εκλείψει». Οι περισσότερες χώρες της Δύσεως σήμερα βρίσκονται σ' ένα κρίσιμο σταυροδρόμι, καθώς καθλούνται να επιλέξουν ανάμεσα: (α) στην «αλληλαγή» με κρατική γραφειοκρατία, που στην ουσία σημαίνει οπισθοδρόμηση, και (β) στην αλληλαγή με ατομική ελευθερία, που αποτελεί τη μόνη εγγύηση πραγματικής προόδου. Προς τη δεύτερη

βρίου του 1981 και η έντονη ιδεολογικοποίηση της ελληνικής πολιτικής ζωής, που έδινε προνομιακή θέση στην αριστερά ακόμα και στις εκλογικές αναμετρήσεις, οδήγησε σε ιδεολογικές αναζητήσεις στο χώρο της Κεντροδεξιάς και στην ανάδειξη του νεοφιλελευθερισμού ως μίας ενδιαφέρουσας εκδοχής.

Η επιρροή των νεοφιλελεύθερων ιδεών μέσα στη Νέα Δημοκρατία άρχισε να αυξάνεται σταδιακά, αλλήλα αρκετά σταθερά, τόσο ώστε να προβληματίσει σοβαρά τα στελέχη του ΠΑΣΟΚ. Είναι χαρακτηριστικό πως στη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας του 1985 σειρά στελεχών του ΠΑΣΟΚ δημοσίευσαν κείμενα – επιθέσεις στο φιλελευθερισμό ή τον κατήγγειλαν σε ομιλίες τους (Κουτσόγιωργας, Βαϊτσός, Γ. Παπανδρέου, Θ. Πάγκαλος),⁶ ενώ το *Βήμα* δίνει τον τίτλο «Απολογία του Νεοφιλελευθερισμού» στην τελική προεκλογική ομιλία του Κ. Μητσοτάκη στο Σύνταγμα.

Παρά την ήττα στις εκλογές του 1985, η Νέα Δημοκρατία φάνηκε να βρίσκει ένα στέρεο ιδεολογικό υπόβαθρο και θα το αξιοποιήσει στις αναμετρήσεις του 1989-1990, υπό τη σκιά της κατάρρευσης του Τείχους του Βερολίνου. Οι φιλελεύθεροι της Ν.Δ. έχουν κάθε λόγο να αντιμετωπίζουν με αισιοδοξία το μέλλον, καθώς το κόμμα τους είναι και επισήμως φιλελεύθερο.

Όμως ο Μιχάλης Παπαγιαννάκης τους έχει προειδοποιήσει σε ανύποπτο χρόνο:

Παρά την ήττα στις εκλογές του 1985, η Νέα Δημοκρατία φάνηκε να βρίσκει ένα στέρεο ιδεολογικό υπόβαθρο και θα το αξιοποιήσει στις αναμετρήσεις του 1989-1990, υπό τη σκιά της κατάρρευσης του Τείχους του Βερολίνου. Οι φιλελεύθεροι της Ν.Δ. έχουν κάθε λόγο να αντιμετωπίζουν με αισιοδοξία το μέλλον, καθώς το κόμμα τους είναι και επισήμως φιλελεύθερο

αυτή κατεύθυνση οι νεοφιλελεύθερες ιδέες, και άρα και το συμπόσιό σας, έχουν ασφαλώς πολλή να προσφέρουν.

Η μεγάλη ήττα που υπέστη η Νέα Δημοκρατία στις εκλογές του Οκτω-

Σημειώσεις

- ¹ Π.χ. ο Νίκος Πουλαντζάς σε ομιλία του τον Απρίλιο του 1979 στο Παρίσι ταύτιζε το νεοφιλελευθερισμό με την «ανασύνταξη της άρχουσας ιδεολογίας».
- ² Ανδρέας Ανδριανόπουλος, *Αυτός είναι ο Φιλελευθερισμός* (εκδ. Libro, Αθήνα, 1988, σελ. 20. Βλ. επίσης σελ.120-121.
- ³ Βλ. παρόμοιες δηλώσεις του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας του 1958 («Η ελεύθερα οικονομία, όπως την εγνωρίσαμεν εις το παρελθόν είναι ρομαντισμός, την δε θέσιν της έχει πάρει ο νεοφιλελευθερισμός, που ευρίσκεται εις το ενδιάμεσον των υπερβολών του παρεμβατισμού και του φιλελευθερισμού.»).
- ⁴ Βλ. το φυλλάδιο «Δέκα Διευκρινίσεις για το Νεοφιλελευθερισμό» με συγγραφέα τον Ανδρέα Ανδριανόπουλο. Εκδόθηκε χωρίς χρονολογία από το Κέντρο Μελετών Πολιτικής.
- ⁵ Για την άμεση αντίδραση των διανοουμένων της κεντροαριστεράς, βλ. το αφιέρωμα των *Νέων* σε τρεις διαδοχικές εκδόσεις (14-16/5/1981) με συμμετοχή των Κ. Σημίτη, Κ. Τσουκαλά, Γ. Βέλτσου και Τ. Γιαννίτη. Εντυπωσιάζει ακόμα και σήμερα η σφοδρότητα της επίθεσης στο νεοφιλελευθερισμό και το παρωχημένο των επιχειρημάτων ακόμα και για τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Αντίθετα, βλ. την σχετική αρθρογραφία του Μιχάλη Παπαγιαννάκη στο *Βήμα* στις αρχές της δεκαετίας του 1980, η οποία διακρίνεται για τη νηφαλιότητά της και τις επικαιρες, ακόμα και σήμερα, επισημάνσεις του συγγραφέα.
- ⁶ Δήλωση στα *Νέα* (25/4/1994).

*Ο κ. Αριστείδης Χατζής είναι Επίκουρος Καθηγητής Φιλοσοφίας
Δικαίου και Θεωρίας Θεσμών στο Τμήμα Μεθοδολογίας,
Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών.*

Η επίδραση του φιλελευθερισμού στην ελληνική εξωτερική πολιτική: από τη Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάνης στην ένταξη στην ΕΟΚ

Αντώνης Κλάφης

«**Κ**αμία χώρα δεν αισθάνθηκε την ευεργετική επιρροή του πνεύματος της Γενεύης περισσότερο από τη δική μου», διακήρυττε από το βήμα της Γενικής Συνέλευσης της Κοινωνίας των Εθνών το Σεπτέμβριο του 1929, με αφορμή τη συμπλήρωση 10 ετών από την ίδρυση του Οργανισμού της Γενεύης, ο επιφανέστερος ίσως εκπρόσωπος του πολιτικού φιλελευθερισμού στην Ελλάδα, ο Ελευθέριος Βενιζέλος. «Όλα τα κόμματα που βρίσκονταν στην εξουσία τα τελευταία χρόνια εξέφρασαν την πίστη τους στην Κοινωνία των Εθνών και ενέγραψαν στην προμετωπίδα των προγραμμάτων τους την ειλικρινή συνεργασία μαζί της. Μολονότι η Ελλάδα είδε τις πάμπολλες εθνικές της επιδιώξεις να βυθίζονται κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή [...] έχει αποδεχθεί ειλικρινά το σημερινό εδαφικό καθεστώς της ως οριστικό [...]. Ακολουθώντας επι-

πλέον αυτή την πολιτική, η Ελλάδα βρήκε ένα ηθικό στήριγμα στη σκέψη ότι η ευημερία των κρατών εξαρτάται λιγότερο από τις εδαφικές τους κτήσεις από ό,τι στη σταθερότητα της οργάνωσής τους και την καθιέρωση σχέσεων ειλικρινούς συνεργασίας με τους γείτονές τους. [...] Γι' αυτό το λόγο η Ελλάδα προσπαθεί να διατηρεί με όλους τους γείτονές της σχέσεις βασισμένες στη δικαιοσύνη και στη φιλία. Έχει ήδη συνάψει με αρκετούς από αυτούς συμφωνίες, οι οποίες ακολουθούν το πρότυπο των συνθηκών που έχει εκπονηθεί από την Κοινωνία των Εθνών. Η πλέον ζωηρή της επιθυμία είναι να μπορέσει να κάνει το ίδιο και με όλα τα υπόλοιπα κράτη και να καταστεί ένα στοιχείο σταθερότητας και εδραίωσης της ειρήνης στην ανατολική Μεσόγειο.[...] Οι πολιτικοί άνδρες όλων των κρατών [...] θα κατανοήσουν καλύτερα την ανάγκη να οργανωθεί ο διεθνής βίος κατά τρόπο,

ώστε να διασφαλίζεται στους λαούς, μέσω της στενής μεταξύ τους συνεργασίας βασισμένης στο σεβασμό του δικαίου, η ειρήνη και η ευημερία».¹

Η επιγραμματική επισκόπηση των βασικών σημείων του διπλωματικού προγράμματος της Ελλάδας, στα χρόνια που ακολούθησαν τη Μικρασιατική Καταστροφή και την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης, έδινε το στίγμα των αρχών, πάνω στις οποίες θεμελιώθηκε η

ιδανικό της ειρήνης όσο και στη δυνατότητα προοδευτικής υπέρβασης των εμποδίων που παρεμβάλλονταν στο δρόμο για την επίτευξή της. Αναζητώντας το ιδεολογικό της έρμα κατά κύριο λόγο στη φιλελεύθερη θεωρία των διεθνών σχέσεων,² η ελληνική εξωτερική πολιτική έμελλε έκτοτε και μέχρι τις μέρες μας να ακολουθήσει σχεδόν απαρέγκλιτα αυτές τις κατευθυντήριες γραμμές, οι οποίες, δυναμικά συναρμοζόμενες με τα δεδομένα της πολιτικής πραγματικότητας, προσδιόρισαν και εξακολουθούν να προσδιορίζουν το πλαίσιο των βασικών επιλογών της Ελλάδας.

Η υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης (24 Ιουλίου 1923) αποτέλεσε πραγματική τομή στην ιστορία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, καθώς η ήττα στο μικρασιατικό μέτωπο και η συνακόλουθη καταστροφή σηματοδότησαν το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, η οποία, πάντως, στο βαθμό που προωθήθηκε το αίτημα της εθνικής αυτοδιάθεσης, υπήρξε εξίσου συνυφασμένη με τη φιλελεύθερη ιδεολογία.³ Σε αυτό το πλαίσιο, η παγιοποίηση του εδαφικού καθεστώτος που επέφερε η Συνθήκη της Λωζάνης οδήγησε σε ριζικό αναπροσδιορισμό των στόχων της Ελλάδας, η οποία, έχοντας σχεδόν διπλησιάσει την έκταση και τον πληθυσμό της μετά τους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους αλληλά και αυτόν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εγκατέλειψε οριστικά τη χορεία των αναθεωρητικών κρατών, ανα-

Η παγιοποίηση του εδαφικού καθεστώτος που επέφερε η Συνθήκη της Λωζάνης οδήγησε σε ριζικό αναπροσδιορισμό των στόχων της Ελλάδας, η οποία, έχοντας σχεδόν διπλησιάσει την έκταση και τον πληθυσμό της εγκατέλειψε οριστικά τη χορεία των αναθεωρητικών κρατών, αναδεικνυόμενη πλέον σε δύναμη που υποστήριζε το status quo

χάραξη και η άσκηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στο ίδιο χρονικό διάστημα. Προσθήκη στους κανόνες του διεθνούς δικαίου, ρητή και ανεπιφύλακτη αποδοχή του πολιτικού και εδαφικού status quo, υποστήριξη της ανάγκης αποτελεσματικότερης οργάνωσης της διεθνούς κοινωνίας, προώθηση της ιδέας της κοινά επωφελέους διεθνούς (παγκόσμιας και περιφερειακής) συνεργασίας, πίστη τόσο στο

ψηφία των υπόλοιπων κρατών της γηραιάς ηπείρου– το Σχέδιο Μηριάν για τη συγκρότηση μίας ευρωπαϊκής ομοσπονδιακής ένωσης.⁷ Η απόφαση, άηλωσε, της Αθήνας να υποστηρίξει τις γαληνικές προτάσεις δεν ήταν αποτέλεσμα συγκυριακών επιλογών, αλλά αντίθετα εντασσόταν στο ευρύτερο πλαίσιο των επιδιώξεων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, αποσκοπώντας στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων της χώρας, τα οποία μοιραία συνέπληαν με οποιαδήποτε προσπάθεια κατέτεινε στην παγίωση του status quo, στη διατήρηση της διεθνούς σταθερότητας, στη διεύρυνση της διακρατικής συνεργασίας και, τέλος, στην εμπέδωση της ειρήνης σε ολόκληρη την Ευρώπη.

Η καθοριστική επίδραση του φιλελευθερισμού στη χάραξη και στην άσκηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής ήταν συνειδητή επιλογή, καθώς ήταν σαφές ότι τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα θα εξυπηρετούνταν αποτελεσματικότερα από την επικράτηση των φιλελεύθερων αξιών στο διεθνές σύστημα

Ειδικότερη πτυχή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής την περίοδο του Μεσοπολέμου αποτελούσε η

καλλιέργεια φιλικών σχέσεων και η αναζήτηση πεδίου συνεργασίας με όλα τα γειτονικά κράτη. Η υπογραφή Συμφώνων Φιλίας με τη Ρουμανία,⁸ την Ιταλία,⁹ τη Γιουγκοσλαβία¹⁰ και την Τουρκία αποδείκνυε στην πράξη την επιθυμία της Ελλάδας να εργαστεί συστηματικά για την παγίωση της ειρήνης στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της ανατολικής Μεσογείου. Ειδικά, εξάλλου, η περίπτωση της ελληνοτουρκικής προσέγγισης, η οποία έλαβε σάρκα και οστά με τη συνομολόγηση των Συμφωνιών της Άγκυρας τον Οκτώβριο του 1930¹¹, πέραν της δημιουργίας ενός αρραγούς αντιρεβιζιονιστικού μετώπου, ικανού να αναχαιτίσει τις ενδεχόμενες αναθεωρητικές τάσεις της Βουλγαρίας, αφενός επιβεβαίωσε την εδραιωμένη πεποίθηση των Ελλήνων ιθυνόντων (πρωτίστως του ίδιου του Βενιζέλου) σχετικά με τη δυνατότητα υπερκέρρασης των διαφορών του παρελθόντος, με απώτερο στόχο την εξυπηρέτηση κοινών και αμοιβαία επωφελών συμφερόντων, και αφετέρου διευκόλυνε τις διεργασίες για τη διεύρυνση της διαβαλκανικής συνεργασίας, συμβατική απόληξη της οποίας υπήρξε η υπογραφή του Βαλκανικού Συμφώνου το Φεβρουάριο του 1934.¹² Η διολίσθηση της ανθρωπότητας προς την άβυσσο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, τις καταστροφικές συνέπειες του οποίου βίωσε και η Ελλάδα, μοιλονότι κατάφερε σοβαρό πλήγμα στη φιλελεύθερη αισιοδοξία,¹³ δεν είχε ως αποτέλεσμα την

πιστή στις αρχές της διεθνούς νομιμότητας, υποστηρίζοντας σταθερά την ανάγκη παγίωσης του εδαφικού καθεστώτος, γεγονός που θα επιβεβαιωνόταν αργότερα από την υπογραφή της Τελικής Πράξης του Ελσίνκι (1 Αυγούστου 1975), η οποία προνοούσε μεταξύ άλλων για το απαραβίαστο των συνόρων των ευρωπαϊκών κρατών. Το γεγονός, εξάλλου, ότι η Αθήνα είχε κατά τη διάρκεια, αλλιά και αμέσως μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, διατυπώσει (άμεσα ή έμμεσα) εδαφικές διεκδικήσεις για τα Δωδεκάνησα, τη Βόρεια Ήπειρο και την Κύπρο, κάθε άηλο παρά ανέφασκε με την ελληνική προσήλωση στη φιλελεύθερη κοσμοαντίληψη, καθώς και στις τρεις περιπτώσεις τα ελληνικά αιτήματα συμβάδιζαν –λαμβάνοντας υπ' όψιν τα δημογραφικά δεδομένα– με τη θεμελιώδη φιλελεύθερη αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών. Αντίστοιχα, ακόμα το αίτημα για την ευνοϊκή υπέρ της Ελλάδας διαρρύθμιση των ελληνοβουλγαρικών συνόρων, μοιλονότι επιδίωκε την εξυπηρέτηση κατά κύριο λόγο στρατηγικών αναγκών, δεν αποτελούσε προσπάθεια εδαφικής επέκτασης σε βάρος ενός ηττημένου αντιπάλου, αλλιά αντίθετα αποσκοπούσε στην κατοχύρωση της ελληνικής ασφάλειας έναντι της βουλγαρικής επιθετικότητας, κατατείνοντας έτσι στην εξυπηρέτηση του ίδιου κεντρικού στόχου: διατήρηση της ειρήνης στην ευρύτερη περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Η προσήλωση της Αθήνας στο ιδανικό της ειρηνικής συμβίωσης με όλους τους γείτονές της θα αποτυπωνόταν έμπρακτα στις ελληνικές πρωτοβουλίες υπέρ της εμπέδωσης και της περαιτέρω διεύρυνσης του πνεύματος της διαβαλκανικής συνεργασίας, οι οποίες έλαβαν ουσιαστικότερο περιεχόμενο ιδίως μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1970.¹⁶ Σε αυτό το πλαίσιο, και εκμεταλλευόμενη την ευνοϊκή συγκυρία που δημιουργούσε η γενικότερη διεθνής ύφεση, η Ελλάδα επιδίωξε την προαγωγή των διμερών σχέσεων με τους βόρειους γείτονές της, παρά τα εμπόδια που εκ των πραγμάτων παρεμβάλλονταν στο δρόμο της συνεννόησης, εξαιτίας της ριζικά διαφορετικής διάρθρωσης των εκατέρωθεν κοινωνικοοικονομικών καθεστώτων, αλλιά και της ένταξης σε πολιτικά αντίθετους συνασπισμούς. Με επαλήθειο, εξάλλου, τη διμερή συνεργασία, η Αθήνα δεν έπαυε να επιδιώκει την προώθηση της πολυμερούς περιφερειακής συνεργασίας των κρατών της χερσονήσου του Αίμου, με απώτερο στόχο την εμπέδωση του κλίματος αμοιβαίας επωφελιούς συνεννόησης, ενώ ταυτόχρονα αναζητούσε την επίλυση των διαφορών με την Τουρκία (συμπεριλαμβανόμενης και της διένεξης γύρω από το Κυπριακό) όχι μέσω της βίαιης αντιπαράθεσης, αλλιά στη βάση της εφαρμογής των κανόνων του διεθνούς δικαίου. Στο ίδιο χρονικό διάστημα, η ελληνική κυβέρνηση ολοκλήρωνε τις δια-

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στο βήμα της πανηγυρικής τελετής για την υπογραφή της Συνθήκης Προσχώρησης της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Στο κέντρο της φωτογραφίας διακρίνεται ο Πρόεδρος της Γαλλίας Βαλερί Ζισκαρ Ντ' Εστέν (Ζάππειο Μέγαρο, 28/05/1979).

δικασίες για την πλήρη ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ). Έχοντας ήδη από την εποχή του Μεσοπολέμου διαγράψει τη θετική της ανταπόκριση στην προοπτική της πανευρωπαϊκής συνεργασίας μέσω της ανεπιφύλακτης αποδοχής του Σχεδίου Μπριάν, στα πρώτα χρόνια μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η Ελλάδα τάχθηκε σταθερά υπέρ της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης. Η ελληνική συμμετοχή στο Συμβούλιο της Ευρώπης –κατεξοχήν θεσμική έκφανση του φιλελευθερισμού στον κρίσιμο τομέα της προώσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων– υπογράμμιζε περαιτέρω το ενδιαφέρον της Αθήνας για τις διεργασίες που

κατέτειναν στην ενίσχυση του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Δίνοντας πρακτικότερο περιεχόμενο σε αυτό το ενδιαφέρον, η ελληνική κυβέρνηση υπέβαλε το 1959 αίτηση σύνδεσης με τη νεοσύστατη τότε ΕΟΚ, θέτοντας σε κίνηση τις διαδικασίες, οι οποίες θα κατέληγαν δύο χρόνια αργότερα στην υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης, καθιστώντας έτσι την Ελλάδα το πρώτο συνδεδεμένο μέλος της ΕΟΚ. Έστω κι αν η μεσολλάβηση της εφτάχρονης στρατιωτικής δικτατορίας (1967-1974) ανέστειλε προσωρινά την ομαλή εξέλιξη της Συμφωνίας, η αποκατάσταση της δημοκρατικής ομαλότητας στην Ελλάδα επιτάχυνε εκ νέου τις διαδικασίες, οι οποίες

κατέληξαν στις 28 Μαΐου 1979 στην υπογραφή της Συνθήκης Προσχώρησης και συνακόλουθα στην πλήρη ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ.¹⁷ «Η Ελλάδα», τόνιζε κατά την τελετή της υπογραφής της Συνθήκης Προσχώρησης στην Αθήνα ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, σκιαγραφώντας με σαφήνεια το φιλελεύθερο ιδεολογικό στίγμα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής που ο ίδιος είχε εισηγηθεί και εφαρμόσει επί σειρά ετών, «προσέρχεται στην Ευρώπη με τη βεβαιότητα ότι στα πλαίσια της ευρωπαϊκής αλληλεγγύης εμπεδώνεται για όλα τα μέρη η εθνική ανεξαρτησία, κατοχυρώνονται οι δημοκρατικές ελευθερίες, επιτυγχάνεται η οικονομική ανάπτυξη και γίνεται, με τη συνεργασία όλων, κοινός καρπός η κοινωνική και οικονομική πρόοδος».¹⁸

Η αποστροφή του Κωνσταντίνου Καραμανλή απέδιδε ανάγλυφα τις φιλελεύθερες καταβολές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής την περίοδο που ακολούθησε τη Μικρασιατική Καταστροφή. Πράγματι, η καθοριστική επίδραση του φιλελευθερισμού στη χάραξη και στην άσκηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης δεν υπήρξε απότοκη μίας ιδεολογικής αγκύλωσης, αλλά συνειδητή επιλογή, συνυφασμένη με μία ρεαλιστική αποτίμηση της αδήριτης πολιτικής πραγματικότητας, καθώς ήταν σαφές ότι τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα θα εξυπηρετούνταν αποτελε-

σματικότερα από την επικράτηση των φιλελεύθερων αξιών στο διεθνές σύστημα. Η συνεπής υποστήριξη των θεσμικών εκφάνσεων του φιλελευθερισμού σε διεθνές επίπεδο (με κορυφαία παραδείγματα την Κοινωνία των Εθνών και τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών), η επιλογή υπέρ της ειρηνικής επίλυσης των διεθνών διαφορών, η προσήλωση στη διατήρηση του εδαφικού και πολιτικού status quo, η προώθηση της ιδέας της διεθνούς (και ειδικότερα της περιφερειακής) συνεργασίας, η προτίμηση υπέρ των ανοιχτών αγορών και του ελεύθερου εμπορίου, η καλλιέργεια φιλικών σχέσεων με τα γειτονικά κράτη, η ένταξη στους δυτικούς θεσμούς, ο σταθερός, τέλος, ευρωπαϊκός προσανατολισμός (ο οποίος έλαβε σάρκα και οστά με την ένταξη στην ΕΟΚ), αποτέλεσαν και εξακολουθούν να αποτελούν τους κατευθυντήριους άξονες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής τα τελευταία 85 και πλέον χρόνια, προσδίδοντας έτσι χαρακτήρα αξιοσημείωτης διαχρονικότητας στους διπλωματικούς προσανατολισμούς της Ελλάδας. Οι προφανείς, εξάλλου, εξαιρέσεις που συνιστούν σε αυτό τον κανόνα οι σπασμωδικές επιλογές της Αθήνας κατά τη διάρκεια τόσο της δικτατορίας του Θεόδωρου Πάγκαλου (1925-1926), όσο και εκείνης των Συνταγματαρχών (1967-1974), όχι μόνο δεν αναιρούν την καθοριστική επίδραση του φιλελευθερισμού στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής

πολιτικής, αλλά αντίθετα υπογραμμίζουν ακόμα περισσότερο τη φιλελεύθερη παραδοχή, σχετικά με τη σημασία της δημοκρατίας ως αποφασιστικού παράγοντα για την ορθολογική διαχείριση των διεθνών ζητημάτων, με στόχο την εξασφάλιση των μεγαλύτερων δυνατών ωφελειών για όλους τους διεθνείς δρώντες. ▲

Σημειώσεις

- ¹ Βλ. *Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου (Μουσείο Μπενάκη)*, 173/φάκ. 54, (Ομιλία του Ελευθέριου Βενιζέλου στη Γενική Συνέλευση της Κοινωνίας των Εθνών), 7 Σεπτεμβρίου 1929. Πρβλ. Στεφάνου, Στέφανος Ι., (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθέριου Βενιζέλου*, τόμος Γ', Λέσχη Φιλελευθέρων – Μνήμη Ελευθέριου Βενιζέλου, Αθήνα, 1983, σελ. 620-621. *Ελεύθερον Βήμα*, 8 Σεπτεμβρίου 1929.
- ² Για τη φιλελεύθερη θεωρία των διεθνών σχέσεων, βλ. συνοπτικά Jackson, Robert, –Sorensen, Georg, *Θεωρία και Μεθοδολογία των Διεθνών Σχέσεων. Η σύγχρονη συζήτηση*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2006, σελ. 163-209.
- ³ Για τη διασύνδεση του φιλελευθερισμού με τη Μεγάλη Ιδέα, με ειδική αναφορά στη συμβολή του Βενιζέλου προς αυτή την κατεύθυνση, βλ., διεξοδικότερα, Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Ελευθέριος Βενιζέλος, 12 Μελετήματα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999, σελ. 41-49.
- ⁴ Για μία γενική επισκόπηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής την περίοδο 1923-1940, βλ. Πιπινέλης, Παναγιώτης Ν., *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος (1923-1941)*, εκδ. Σαλίβερος, Αθήνα, 1948. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική (1900-1945)*, θ' έκδοση, εκδ. Βιβλιπωλείον της Εστίας, 2002, σελ. 185-318. Τούντα-Φεργάδη, Αρετή, *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας (1912-1940)*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1996, σελ. 210-400.
- ⁵ Για το επεισόδιο της Κέρκυρας, βλ., διεξοδικότερα, Barros James, *The Corfu Incident of 1923. Mussolini and the League of Nations*, Princeton University Press, 1965.
- ⁶ Βλ. Ladas, Stephen P., *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, Macmillan, New York, 1932, σελ. 405-406, 414-416. Alexandris, Alexis, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish relations (1918-1974)*, second edition, Centre for Asia Minor Studies, Athens, 1992, σελ. 115-117, 159-167. Ειδικότερα, για το ζήτημα της απέλασης του Οικουμενικού Πατριάρχου Κωνσταντίνου ΣΤ', η οποία αποτέλεσε την αιτία της δεύτερης εν λόγω ελληνικής προσφυγής, βλ. Alexandris, Alexis, «The expulsion of Constantine VI: The Ecumenical Patriarchate and Greek-Turkish relations (1924-1925)», *Balkan Studies*, 22, 1981, σελ. 333-363.

- ⁷ Για την ελληνική ανταπόκριση στο Σχέδιο Μπριάν, βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Ελευθέριος Βενιζέλος...*, σελ. 219-237. Χριστοδουλίδης, Θεόδωρος, – Κλάφης, Αντώνης, *Η κυφορία του μέλλοντος. Η Ευρωπαϊκή Ένωση στην Κοινωνία των Εθνών*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2008, σελ. 166-178.
- ⁸ Βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, «Το Ελληνορουμανικών Σύμφωνον της 21ης Μαρτίου 1928», *Μακεδονικά*, ΙΔ', 1974, σελ. 151-162.
- ⁹ Βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος Δ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκην της Λωζάννης: η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος – Δεκέμβριος 1928*, Επισημονικά Δημοσιεύματα Ινστιτούτου Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων Θεσσαλονίκης, 1977, σελ. 45-63. Καραμανλής, Κώστας Αλ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις (1928–1932)* Β' έκδοση, εκδ. Παπαζήση, 1995, σελ. 52-57.
- ¹⁰ Βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκην της Λωζάννης...*, σελ. 119-140.
- ¹¹ Βλ., διεξοδικότερα, Αναστασιάδου, Ιφιγένεια, *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930*, εκδ. Φιλιπότη, Αθήνα, 1982.
- ¹² Βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος Δ., *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική (1928-1934): Ανέκδοτον Κείμενον του Ελευθερίου Βενιζέλου*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1974.
- ¹³ Jackson – Sorensen, ό.π., σελ. 166.
- ¹⁴ Για μία γενική επισκόπηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής την περίοδο 1945-1981, βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική (1945-1981)*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2001.
- ¹⁵ Για τη δρομολόγηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, με απόληξη στην ένταξη στο ΝΑΤΟ, βλ. Στεφανίδης, Γιάννης. *Από τον Εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο: η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγοντας (1949-1952)*, εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα, 1999).
- ¹⁶ Βλ. Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Η ελληνική πολιτική στα Βαλκάνια (1974-1981): από την αποκατάσταση της δημοκρατίας ως την ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα, 1987.
- ¹⁷ Για την πορεία της Ελλάδας από τη σύνδεση έως την πλήρη ένταξη στην ΕΟΚ, βλ., συνοπτικά, Χαρίτος, Σπύρος Ι., *Ελλάδα – ΕΟΚ (1959-1979): από τη σύνδεση στην ένταξη*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1981.
- ¹⁸ Βλ. Κωνσταντίνος Καραμανλής: *αρχείο, γεγονότα και κείμενα, τόμος 11*, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα, 1996, σελ. 144.

Ο κ. Αντώνης Κλάφης είναι διδάκτορας Διπλωματικής Ιστορίας και ειδικός επιστήμονας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.